

Tønder

Også i Tønder – eksotisk angivet på den arabiske geograf Idrisis verdenskort ca. 1130 og udstyret med lybsk ret siden 1243 – har arrestanter været holdt fængslede på rådhuset under byfogdens ansvar. I en drabelig klage mod byfoged Günther Dragman formentlig kort efter hans ansættelse 1682 resumerer byrådet hans pligter som, hvad i moderne tid ville være en kombination af politimester og pantefoged, herunder at påse, at stadstjernerne førte »Tumultanter og andre Delinquenter« i fængslet, og at holde gælds-fanger i et »lideligt Custodi« i hans eget hus, »dog i Jern og Baand«. For alle disse pligter og meget mere oppebar byfogeden den fyrstelige løn af 10 (ti) lybske mark pr. år; man kan måske ikke fortænke ham i, at han var lidt efterladende ved udførelsen.

Men ud over byens rådhusfængsel til byens egne fanger havde den regerende hertug – først Hans den Ældre, derpå 1580-1713 Gottorperne – sin faste borg Tønderhus, hvis store portbygning indeholdt kase-matrum som celler samt en stor sal, hvor hertugen ifølge Lorenzen holdt rettergang, og hvor der fandtes torturredskaber i kasser. Da det forfaldne slot solgtes til nedrivning i 1750 for kun 2.000 rdl., blev Porthuset stående.

Uvist hvorfor – var pladsen i rådhuset monstro blevet for trang? – tog byen fra 1811 Porthuset i brug som byens fængsel. Ud over en arrestforvarerbolig i den gamle drabantsal indrettedes seks celler på første sal, fire almindelige, et »hundehul« og en finere arrest, vel til gælds-fanger. Man har ikke taget f.eks. værktøjet fra den håndværkssvend, som indsattes til

afkøling efter slagsmål, for der er graffiti over alt, billeder af kvinder, skibe, drømmeagtige masker, sågar krigsscener. Ud over varetægtsfanger og småforbrydere har landstrygere og prostituerede været anbragt der. I 1870'erne var arrestforvareren også retsbud, men når han bragte breve rundt, besøgte han beværtningerne undervejs, det var måske svært at lade være, da lillebyen med lidt over 3.000 indbyggere

Celle med nyt vindue, der er oplukkeligt, men stadig højtstående og med udvendig armatur. Sengen er fastmonteret, og fjernsyn kan lejes af arresthuset.

*Lægeværelset, hvor en praktiserende læge har konsultation en gang om ugen.
Medicin udleveres af personalet efter lægens instruktioner.*

havde over 80 beværtninger. Man vidste altid, hvor han var, for han ledsagedes af sin trofaste puddel, der pligtskyldigst sad udenfor og ventede på ham – således *Hakon Gjessing*, dreng i Tønder og efter 1920 byens første danske dommer. Byens eneste politibetjent havde det vigtige hverv at befordre en særlig vedholdende drukkenbolt til Porthuset, når han var for fuld, og fuld var han altid.

Det er altid trist, når Ordenskapitlet exceptionelt skal fratage en ridder hans ordensdekoration efter en straffedom, men utænkeligt, at Kongen dekorerer en straffet. Det skete dog i flere tilfælde med de velkomne ridderkors i 1920 til sønderjydske redaktører, der havde afsonet straffe for meget luftige injurier, således Porthusfængslets berømteste fange *P. Skovrøy*, over tredive år lokalredaktør i Tønder for Flensborg Avis. I 1895 blev han offer for den mest bizarre injuriersag i den sønderjydske pressehistorie for at have skrevet, at en dommer, formand for den lokale krigerforening, havde sendt et hyldesttelegram til en general og »maaske for en Ordens Skyld« til kejseren, hvil-

ket indbragte ham en måneds fængsel, idet den omtalte dommer og retten læste notitsen som, at han skulle have telegraferet til kejseren for at få et ordens-tegn, hvilket ansås som en injurie. Det hjalp ham ikke, at den højeste filologiske sagkundskab, særlig Vilhelm Thomsen, senere en af de få borgerlige ridde-re af Elefanten, og 2.106 danske sønderjyder erklærede, at udtrykket på dansk kun kunne forstås »for god Ordens Skyld«. Retten vidste bedre. Jura kan bruges til meget. Skovrøy beskriver stemningen fra Porthus-fængslet, især den væmmelige stank, hvorfor han efter løsladelsen skænkede en medfange, en vagabonderende snedkersvend, sin fængselsdragt, Skov-røy har åbenbart afsonet i sit eget tøj. Efter få dages forløb kunne han ikke lugte stanken, han var akklimatiseret. Men vi hører også om de små, vigtige glæder i fængslet, særlig da den venlige fængselsinspek-tør gav ham læsetilladelse, som han udnyttede til at læse Vilhelm Bergsøes »Fra Mark og Skov«, som jeg efter Skovrøys begejstrede beskrivelse fik lyst til at læse selv, og lykkefølelsen ved at være på fri fod i den

TØNDER

herlige friske luft, som hans vansmægtende lunger drak i lange drag, og at høre fuglenes aftenkoncert fra amtmandens have, en følelse, »som hele Verden tilhørte mig.«

Ved krigsudbruddet i 1914 spillede Porthusfængslet for sidste gang en sørgelig rolle, da alle ledende danske anholdtes og indsattes kortvarigt der, endog to gange – første gang løslodes de efter en uges tilbageholdelse i Altona, anden gang holdtes de mange uger i fangenskab i Flensborg. I alle memoirer fra tiden fremhæves som det stærkeste indtryk spidsroden, da de anholdte første gang førtes fra arresten til toget. »Jeg maa ikke glemme den Medfart vi led, da vi blev ført gennem Tønder Bys Gader til Vestbane-gaarden, haaned af den tyske Pøbel, gamle og unge, Kvinder og Børn, der peb og hylede og spyttede efter os. Det var en Forestilling saa raa og simpel, saa man ikke skulde tro det muligt.« (Skovrøys levnedsskildring). Mindet sad og sved. Da han beskriver glæden ved Genforeningen, er det med ordene, at han ved at

gå i optøget efter de engelske soldater med Dannebrog i spidsen følte en oprejsning for den tort og hån, han havde døjet ved som fange at blive ført gennem gaderne i 1914. Andetsteds fortæller han om en vagtmester med knevelsbart og landsknægtsmine, der trak blank og råbte, at hvis nogen af de anholdte under transporten trådte ud af rækken eller gjorde mine til flugt, blev han skudt ned på stedet, og om en smed, der løb ind til en gæstgiver for at hente rådnæg. Grev *Schack*, som selv var blandt de fængslede, men uden mellemstation i Porthusfængslet førtes separat til Flensborg – øvrigheden har vel ment at skyldte adelsmanden og egnens eneste storgodsejer en vis courtoisie (til gengæld holdtes han meget længere fængslet end sine lidelsesfæller) – skriver mere forsonligt, at denne behandling var betegnende for de første dages krigspsykose, men at Tønder bys (tyske) borgere ellers altid havde vist en rolig og besindig optræden over for danske nordslesvigere, hvorfor det ville være urigtigt at understrege denne

Huset set fra den fælles gård med tinghuset.

TØNDER

episode for stærkt; Tønders senere fredelige overgang fra tysk til dansk har i ikke ringe grad givet ham ret. Ved den anden borttransport førte man klogeligt de anholdte ad en sti bag om byen til banegården. Skovrøy husker, at en soldat spillede »patriotische Lieder« for fangerne på trompet i toget. Danske og tyske drillede ofte hinanden med musik og sang. Det mest fascinerende minde om fangenskab er den samling tegninger af fangerne, det såkaldte »Forbryderalbum«, som grev Schacks godsforvalter G.C. Davidsen, selv fange, tegnede af dem alle. Mere mærkværdig samling »forbrydere« har man aldrig set. Her er den nu 63 år gamle Skovrøy, grev Schack, de to direktører Rasmus P. Rossen og Andreas

De indsattes celler og besøgsrum betragtes i rygelovens forstand som privat bolig. I øvrige lokaler er det forbudt at ryge, så personalet er henvist til at anvende en rygekabine med udsugning.

Andresen for den danske Tønder Landmandsbank, den senere redaktør for Dybbøl-Posten Andreas Grau, bagermester Thorvald Petersen, fra 1919 fremtrædende byrådsmedlem i Tønder, som den eneste kvinde forfatterinden Hansigne Lorenzen og mange andre, 36 i alt, stærke, karakterfulde ansigter.

Nok så heldigt for det prøjsiske styres eftermæle overgik Porthusfængslet i historien inden Genforeningen – 1923 blev det en del af det nye Tønder Museum, hvor cellerne stadig kan ses og Davidsens Forbryderalbum er til salg – idet der før og under Verdenskrigen pågik et offentligt byggeri i Tønder af næsten overvældende omfang. Lidt drilsk kan man sige, at styret ikke kan have nærret nogen frygt for, at Tønder ikke ville vedblive at være en tysk by ud i en endog meget lang fremtid. Bl.a. opførtes 1914-16 til arkitekt *Gyszlings* tegninger et domhus og 1915 i tilknytning hertil et arresthus samt en dommerbolig, endvidere 1915 Alexandrineskolen, som senere blev politistation. Krigen afspejledes dog i domhuset, der med tysk forudseenhed var bygget, så den kunne bruges som lazaret, idet dørene var uden dørtrin og så brede, at man kunne køre hospitalssenge igennem. Disse splinternye øvrighedshuse overgik alle i dansk eje i 1920. Arresten havde i 1923 en kapacitet på 19, herunder 16 i eneceller, og 4.062 fangedage.

Også under besættelsen indsattes en dansk mand i Tønder arrest for sine udtalelser, da *Vilhelm la Cour*, som var fængslet i København for sine foredrag, med henblik på vidneafhøringer i Sønderjylland førtes først til Aabenraa hos den hyggelige og snaksomme arrestforvarer Olsen, hvis kone bød på aftenkaffe og frisklavede småkager, og næste dag til Tønder, hvor politimester Tyge Martensen-Larsen, hvem det var ham en glæde at lære at kende, stillede sit kontor til hans rådighed, og hans ven politifuldmægtig Bøving »knækkede ... til min Ære Halsen paa en Flaske herlig Madeira, som han egentlig havde reserveret den første engelske Officer, der bragte Sejren til Tønder«. Inden sengetid gik han og politimesteren en lang aftentur i byen og dens anlæg, inden han afleveredes i arresten og sov de retfærdiges søvn.

Undervisningslokalet har tre pc'er uden netværksforbindelser, og der undervises seks timer om ugen.

Retsopgøret i Tønder rets- og politikreds (politikredsen omfattede også den lille Løgumkloster retskreds) efter 1945 mod medlemmer af det tyske mindretal var langt mere omfattende end i resten af Sønderjylland, ifølge Sabine Lorek 1.100 domfældte af 2.958. Tønders dommer Stegmann var betænkelig ved at skulle ramle 12-1500 års fængsel ud til det tyske mindretal, som han tidligere havde haft et godt forhold til, men hans pligtfølelse fik ham til at lade sig besikke til at behandle forræderisagerne, omtrent 700 ud over hans normale sagsportefeuille. Intet under at han i maj 1946, da han var kommet omtrent halvvejs, måtte lade sig indlægge på grund af overanstrengelse. Som andetsteds i Sønderjylland måtte de mange arrestanter anbringes i Faarhuslejren.

Der kom hverdag og normal belægning igen. I 1988 var kapaciteten faldet til 16, og arresten truedes med omdannelse til hæfteafsoningsanstalt, men politimester *Preben Jacobsen* afværgede denne ved at påpege det lidet praktiske ved at skulle befordre de

mange grænseoverløbere til Sønderborg eller Aabenraa. I stedet fandt 2001 en større ombygning sted med formål at øge belægget fra 16 til 20 pladser, at nedlægge tremandscellen, at etablere tidssvarende kontorfaciliteter, lægeværelse og besøgsafsnit samt at forbedre arbejdslokalerne for de indsatte. Det var vanskeligt nok, da bygningen er klassificeret som bevaringsværdig, men de valgte løsninger var sindrige, ja elegante. Kontorfaciliteterne m.v. samledes i en helt ny bygning mellem arresthuset og domhuset ved inddragelse af halvdelen af det ret store gårdtursareal. Problemet om arbejdslokalerne løstes ved at sænke gulvniveauet i en del af kælderetagen, hvorved opnåedes en acceptabel loftshøjde, så værkstedet kunne godkendes af arbejdstilsynet og de indsatte beskæftigedes med andet end celloarbejde. Efter denne næppe billige ombygning må man gå ud fra, at arresten vil overleve. I 2009 var udnyttelsesprocenten 86,7.

Som et eksempel på den afslappede tone i en mellemstor provinsarrest fortæller arrestforvarer Bent

TØNDER

Bager om en varetægtsarrestant for en halv snes år siden, der var ved at plage livet af ham med håbløse anmodninger om udgang. Da han fremturede, lukkede Bager munden på ham ved at sige, at han allerede fordi han havde en verserende sag for spirituskørsel

Knivene i de indsattes thékøkken er fastgjort til en stålstang med stålwirer.

med en stjålen invalideknallert ikke kunne få udgang. Det var selvfølgelig en skrøne, hvad Bager skyndte sig med at sige, og situationen udløstes i højt humør. Derefter behøvede Bager kun at henvise ham til at køre en tur på sin invalideknallert én gang for at sætte en stopper for de evindelige plagerier.

Tønder arrest var kendt som et godt madsted. Tønder Amtstidendes julehistorie i 1950 var vagabonden, der den 24. meldte sig selv for ulovlig omløben med varer og bad om øjeblikkelig afsoning. Bøving, nu politimester, der var i julehumør, fastsatte bøden til 80 kr. med 12 dages forvandlingsstraf, så vagabonden kunne få nytåret med. Engang i 1980'erne kom kontrolbesøg fra levnedsmiddelmyndighederne, der afvejede pålægget til fangernes aftens mad og påtalte »overvægt«, bl.a. 20 % på osten og for meget af den sønderjydske spegepølse. Preben Jacobsen, der fandt »næsen« urimelig, lækkede historien til pressen, og Bo Bojesen kvitterede med en tegning af to tykke fanger under udbrudsforsøg. Den ene hænger fast mellem to tremmer og stønner: »Var vi dog aldrig kommet til Tønder!« I et andet blad udbryder den velnærede fange foran det for snævre vindue: »Havde man dog bare siddet på vand og brød!« Clouet var den årlige Tønderrevy, hvor to fanger kæmpede sig igennem »Prebens pølsebord«, medens de sang »Herren der skabte denne jord, skabte vel også dette bord«, frit efter Emil Reesen: Farinelli.